

AMIRA NAGATTI¹

Dediščina puščavskih očetov

Slovenska odprava v egiptovsko puščavo in v starodavna krščanska nubijska kraljestva

Oktober 2011 so egiptovski mediji pokali od bombastičnih naslovov, podobe požarov in kaosa so polnile zaslone, napisi pod njimi pa so oznanjali, da kopti napadajo vojsko. Na kaj takega ni bil nihče pripravljen, širila se je zmeda. Prvič po dolгих desetletjih smo bili priče tako neposredni obtožbi kristjanov. Napad na cerkev svetnikov v Aleksandriji, ki je izstrelil prvo puščico v srce propadajočega sistema, je bil šok za vse Egipčane, dojeli smo ga kot eno. Kako se je torej moglo zgoditi, da so se lotili takšnega napada? Osupli Egipčani muslimanske vere so ponavljali lažne obtožbe na račun svojih krščanskih sodržavljanov in votla enotnost, s katero smo se ponášali v minulih letih, se je razletela v grdo stvarnost. Ker smo bili jezni in razočarani zaradi zmedenega obrata, ki ga je revolucija že doživljala nekaj mesecev po Mubarakovem padcu, se je krha družbena stavba zlahka zdrobila. Nenadoma in kljub temu, da se je resnica o dogodkih kmalu razkrila, kopti in muslimani niso bili več eno.

Moj prvi odziv tisti dan je bil, da sem pobegnila pred varljivimi mediji in se odpravila na kraj sam. Nekaj tednov smo sodelovali na protestih pred vrati Maspera, stavbe egiptovske televizije, kjer se je na ta krvavi dan, tako v fizični kot konceptualni obliki, zgodil pokol koptov. Ker sem poskusila izgubiti vse, kar je nakazovalo verske simbole, sem snela ruto. V teh dneh sem si želela biti kristjanka. Sodelovali smo v njihovih tožbah, zalotili smo se, kako ponavljamo njihove molitve, blagoslove in pozdrave v koptščini. Povsod so vihrale zastave Mine Daniela, mučenca koptske revolucije. Organizirali smo sprevede po ulicah, med katerimi smo nosili

sveta pisma in križe. Dolgo molčeča koptska istovetnost se je končno prebila v zavest Egipčanov.

NAŠA KOPTSKA ISTOVETNOST

Od takrat je postajalo moje zanimanje za ta utišani del naše zgodbe kot Egipčanov vse globlje. Obiskovala sem cerkve, se udeleževala bogoslužij ob petkih, se pogovarjala z duhovniki in menihi, kljub njihovi zaskrbljenosti za mojo varnost, če bi nas videli v tistih turbulentnih časih, ko je napetost naraščala iz dneva v dan. Vedno bolj mi je bila pri srcu koptska družina, ki me je s toliko

topline sprejela na svoj dom, zame pa je bilo novo, kako so se obdajali s slikami in ikonami svetnikov in mučencev, ki so mi bili povsem neznani. Nekega dne sem se ob krhkem porcelanastem kipu evropske device Marije dolgo pogovarjala z njihovo materjo. Ugotovila sem, da je tisto, o čemer sem menila, da je sestavni del naše istovetnosti, v resnici njen bistven steber, in čudno se mi je zdelo, da smo mu odtekali njegovo vrednost.

Ko so v osemdesetih letih v deželo vdrli valovi vahabitskega islama, izvirajočega iz Savdove Arabije, ker so Egipčani, ki so odhajali na delo v Zaliv, temu toku pripravili vstop v našo družbo, so se začele stvari glede naše koptske/egiptovske istovetnosti spreminjati. Med zbiranjem zgodb prejšnjih rodov sem razumela, kako je ta fundamentalistična miselna šola zadušila živost naše dediščine, kristjani pa so se pred zatiranjem slednjič umaknili in se skrili v svoje hiše, svoje denarnice, svoje avte, svoje žepe, z majhnimi podobami svetnikov in molitvenih knjižic kot drobnih amuletov.

Tuje zamisli o tem, kaj je moralno in versko "pravilno", so preplavile našo kulturno zdravo pamet, ki nas je vodila poprej, in razširila se je ideja, da ima vera premoč nad posebnostmi naše egiptovske istovetnosti. To se je uveljavilo med mladino, ki je že doživljala krizo svoje egiptovske identitete zaradi drugih družbenih dejavnikov svojega časa. Med tem smo bili priče zanimivemu pojavu. Koptska mladina je v svojem poskusu, da bi bila enakovredno obravnavana, prepojila svoje verske prakse z istimi predstavami, ki so že prej kontaminirale islamske prakse v deželi. Vsako ponazarjanje verske prakse v kulturi je postalo herezija, vsako dejanje je bilo možen razlog Božje jeze, spokornost pa je navdihovala večino verskih opravil.

A če se globlje zakoplješ v zgodovino egiptovske verske folklore, boš le težka ločil islamsko od koptskega. Zgodovinski prikazi religije nimajo veliko skupnega z vsakdanjim življenjem Egipčanov vse od najstarejših časov, saj slednje korenini v praksah, ki bi jim

bilo moč slediti vse v obdobje faraonov. In v vaseh zgornjega Egipta in v delti na praznovanjih *mulidov* (rojstnih dni) koptskih svetnikov in mučencev ali muslimanskih *valijev*, bistvenih za osebno identiteto vasi, sodelujejo tako muslimani kot kopti in darujejo za pridobitev blagoslovov, ki jih je moč doseči na tak dan. Podobe koptov in muslimanov, ki darujejo na teh romarskih krajih, so lahko morda vir graje pri tistih, ki pravijo, da je to zgolj nekaj zunanjega in heretičnega. A kdo bo oporekal stotinam koptov, ki vsak dan puščajo listke z željami ob svojih svetnikih in mučencih, prav kakor so Egipčani iz davnega novega kraljestva puščali papirusne drobce in koščke lesa s priprošnjami ob kipih svojih svetnikov?

Takih izročil je ničkoliko. Kot zglede lahko navedemo legende o svetnikih in mučencih, vsakoletna romanja na njihove svete kraje (kjer naj bi bile njihove relikvije, ki imajo zdravilno in čudežno moč), pričakovanje njihovih prikazovanj, ki jih "uradna" religija vse zavrača, vendar zagotavljajo ljudem otipljiv obstoj, s katerim se lahko poistovetijo. Dolga zgodovina ljudskih pripovedi o herojskih figurah in epsko pesništvo, ki mu lahko v vaseh sledimo do danes, nosita tiste vrednote, ki so Egipčanom že dolgo blizu in jih potrebujejo; gre za potrebo po tem, da bi začutili božanstvo kot nekaj, kar je blizu in domače. In kot sta imela vsak bog in boginja v faraonskem obdobju svojo vlogo, sv. Jurij preganja hude duhove, sv. Damjana vrača ukradene predmete, devica Marija pa ozdravlja jalove ženske.

In kakor vam bo zaupljivo povedal vsak Egipčan, je mati v zgornjem Egiptu in v delti srce družine, ki tako spretno vodi gospodinjstvo z več družinami. Ta jedrna vrednost žensk izvira iz starodavnih časov faraonskih boginj, včasih upodobljenih, kako dojijo kralje, in v svoji popolni slavi predstavljenih v Izidi, materinski boginji, ki se je odpravila na mučno potovanje, da bi zbrala raztresene kose telesa svojega moža (kar nakazuje na prastaro pripisovanje pomena relikvijam), in

rodila ter vzgajala sina v samoti. Najsi so te zgodbe oblikovale miselnost Egiptčanov, najsi je bilo ravno obratno, v nobenem primeru ni moč zanikati potrebe po zaščitniški materinski figuri. In ko so bili Egiptčani soočeni s prepovedjo poganstva in zapiranjem templjev, vključno z Izidininim svetiščem v Filah, so se zatekli k figuri device Marije. Čaščenje matere je do danes ohranjeno v koptskem izročilu predanosti devici Mariji, kar se odraža v dvaintridesetih praznikih v njeno čast in v dejstvu, da ji je posvečenih več cerkva kot komur koli drugemu. Figuro matere je potrebno častiti in spoštovati ne glede na vse nasprotno tokove.

A kot svojo zrcalno sliko ima to bogastvo vsakdanje vernosti koptov, vse tiste anekdote, izročila, obredi, vtikani v vsakdanje življenje ljudi, zelo drugačen obraz, napolnjen s tihoto, neizmernostjo in skromnostjo. Obisk samostanov na robovih rečnih obrežij, na pragu neskončne puščave, bo odprl vrata k izkušnji te druge plati. Če se s peščenih gričev in hribov za njimi ozreš na bujne bregove Nila, si soočen s spektakularnim potovanjem, s prestopanjem skoraj vidne črte med živahno zeleno in žgočo rumeno. Kdo bi se, ker gre za deželo prividov in blaznosti, odrekel darežljivosti bregov Nila ali oaz, da bi živel življenje odpovedi in predanosti v puščavi? Iskanje puščavnikov in anahoretov ima v sebi globlji pomen, če za seboj puščajo tako cvetočo, bogato deželo.

Če ob praznikih ali koncih tedna prideš v zelo obiskane samostane, te bo to verjetno preslepilo, saj boš naletel na kup družin, prigrizkov, na menihe, ki sprejemajo goste, na hrup avtobusnih motorjev in na glasne pogovore. Vse to ni tisto, kar bi človek pričakoval od meniškega življenja in njegove duhovne izkušnje. A kakor je povednejši obisk na običajne dneve, lahko še celo globlji vpogled da tudi, če bi se natančneje poučili o rojstvu meniškega življenja, kakor ga poznamo. In ker hodi meništvo z roko v roki s pokristjanjenjem Egipta, se dogodki povežejo tako, da dospemo do mesta, kjer stojimo zdaj.

KOPTSKA CERKEV

V splošnih razmerah rimske vladavine v Egiptu je zamisel, da bi zapustil dom in družino ter se odpravil na rob vasi proti goram, pečinam in opuščenim grobnicam faraonov, v globljo puščavo, kot je bila tista na obzorju, iz različnih razlogov pritegovala vedno več ljudi. Ti razlogi so segali od bega pred pravnim pregonom zaradi obremenilnega davčnega sistema do odmika od sveta in hrepenenja po duhovnem popotovanju, ki je ustvarjalo asketske puščavske skupnosti.

In v skupnostih, živečih v takšnih razmerah, je obstajala krščanska skupnost, ki je že od časov pred začetkom preganjanj rasla v številčnosti in moči, saj je bil Egipt tedaj znan po svoji verski strpnosti in etnični raznolikosti, zlasti v velikih mestih, kakršno je bila kozmopolitska Aleksandrija. Med skromnimi pričevanji o krščanski navzočnosti pred letom 200 so bili najstarejši novozavezni fragmenti, skupaj z zgodnjimi krščanskimi himnami in molitvami, najdeni v tedaj bogatem, kulturno cvetočem mestu Oksirinh (zdaj je to el Bahnasa v guberniji Al Minja).

Po izročilu je Koptsko cerkev ustanovil sveti evangelist Marko, avtor najstarejšega kanoničnega evangelija, o katerem kopti trdijo, da je blagovest oznanjal v Aleksandriji in leta 68 dosegel venec mučeništva. Domnevno apostolsko ustanovitveno dejanje, za kopte vir ponosa, je označilo začetek zgodovine, ki ni samo zgodovina tragičnih preganjanj, marveč tudi vplivnih voditeljev zgodnjega krščanstva in utemeljiteljev meništva, pa tudi njihove vloge pri oblikovanju svetopisemskega kanona, enega stebrov verskega in moralnega življenja Koptske cerkve, medtem ko so drugi steber spisi cerkvenih očetov pred halkedonskim koncilom in nehalkedonskih očetov. Da bi podrobneje razumeli posebnosti Koptske cerkve, je potrebno vedeti, da predstavlja ključen preobrat četrti ekumenski koncil v Halkedonu leta 451. Njegove odločitve so povzročile razdelitev krščanstva na halkedonske in nehalkedonske cerkve (koptska, sirska,

armenska, etiopska in eritrejska cerkev, ki so skupaj znane kot orientalska ortodoksna cerkev). V zgodnejšem obdobju, v katero so posegli trije ekumenski koncili, se je teologija Koptske ortodoksne cerkve izkristalizirala kot monofizitska, saj je trdila, da sta bila v skrivnosti učlovečenja božanstvo in človeškost v osebi Jezusa Kristusa trajno, neločljivo in nepomešano združeni v eni osebi. Nasprotovanje halkedonski teologiji je Dioskora, patriarha aleksandrijske cerkve, privedla do tega, da se je ločil od ostale Cerkve, in sicer v imenu naukov Atanazija, očeta pravovernosti in pisca biografije svetega Antona, znamenitega asketa, v koptskem izročilu znanega kot *Abu al Ruhban* (oče menihov). Od tedaj se je Cerkev v Egiptu delila na dva patriarhata, grško pravoslavnega in koptskega. In ker je bila velika večina Egipčanov proti halkedonskemu nauku, je to privedlo do množičnega zatiranja in preganjanja oblasti bizantinskega vzhodnorimskega cesarstva, kar je trajalo vse do arabske osvojitve leta 639.

NA SLEDEH STARODAVNEGA PUŠČAVNIŠTVA

"Če hočeš biti popoln, pojdi, prodaj, kar imaš, in daj ubogim in imel boš zaklad v nebesih. Nato pridi in hôdi za menoj!" (Mt 19,21.)

Čeprav je zelo verjetno, da sv. Anton Puščavnik, prvo ime, ki ga srečamo, kadar raziskujemo izvore meništva, ni bil prvi asket, je bilo njegovo anahoretsko življenje strožje od življenja njegovih predhodnikov. Preden je izbral asketsko življenje, je razdelil svoje premoženje in nato postal učenec lokalnega puščavnika. Njegovo iskanje in prizadevanje sta prek slovitega dela sv. Atanazija *Vita Antonii* postala navdih številnim, ki so mu želeli slediti v puščavo. Sledilci so se pogosto oblikovali v "skupine". Med temi skupinami izstopa skupina sv. Makarija, Antonovega učenca, ki je razumel, da strogo življenje, ki ga je živel sv. Anton, ni primerno za vsakogar. Sv. Pahomij je bil prvi, ki je ustanovil

organizirano cenobitsko meniško skupnost, in velja za očeta meništva.

Puščavnik iz starodavnih dni so pustili svoj pečat na vsakem koraku v notranjost puščave. Najdemo jih od skalnatih gorovij Zahodne puščave, ki je posejana z izviri in vodnjaki, pa vse do Vzhodne puščave, ki je človeku nenaklonjena in mu ne nudi veliko za preživetje.

Ko sem z očmi, polnimi začudenja, potovala po puščavi in razmišljala o tem, kako je samostan vrhunec spokojnosti, smo se peljali mimo stare cerkve. Zidovi stare cerkve, prežeti s preteklostjo, menihi sredi svojih svakodnevnih opravil, obiskovalci z začudenimi očmi, zagrajeno območje meniških celic, potrjevanje moje vere s spraševanjem po mojem priimku in ogledovanju tetoviranega križa na mojem zapestju (znamenja koptske vere), mi je dalo misliti, da se motim. Vse, odkar smo prvič hodili do puščavniških bivališč v skalah ob dolini Naqlun v oazi Al-Fayoum, in z vsakim novim potovanjem, sem pričela razmišljati, da samostan predstavlja vrata in da je družbena prisotnost samo točka odhoda in ne prihoda, tako kot je za puščavnike bila kakšna poseljena oaza ali vas ali celo mestna naglica. Vse te točke so bile točke začetka obrnjene poti puščavnika.

V puščavi se duhovna polnost razodeva s pesniško veličino, zato je prihod v to prostranost olajšanje. Pot v puščavo nas je peljala iz vrveža prestolnice, prežete z minibusi, ki niso narejeni za visoke ljudi. Po poti, na kateri smo se prav vsakič pogajali za ceno prevoza, smo se vozili z neprijetnimi trikolesnimi *toktoki*, se peljali po makadamskih cestah in se med potovanjem ubadali z razlagami, zakaj se podajamo na neshojena območja. Toda poezija puščave je velikokrat zastrta, še posebej v teh težkih časih za to državo..

"IZROČILO PUŠČAVSKIH OČETOV"

Jana Ciglenceškega, znanstvenega sodelavca Inštituta za študij krščanske tradicije, sem prvič srečala, ko je delal v knjižnici francoskega Inštituta za orientalsko arheologijo

(IFAO). Sprva ga nisem razumela, ko me je vprašal, zakaj ni zemljevida puščavniških celic v bližini samostanov, in rekel, da je edina literatura, ki je na voljo, arheološka literatura o dinastični predkrščanski dobi (puščavniki so se namreč pogosto naselili v zapuščene grobnice faraonov). Zakaj je to zanimalo zgodovinarja filozofije in idej? Med pogovorom mi je postalo jasno, da geografsko sledenje razseljevanju in migracijam pomaga pri zasledovanju širjenja idej, kar pa je spet koristno za rekonstruiranje vsakdanjega življenja prvih puščavnikov in za razumevanje njihovih teoloških in filozofskih nauk, lokalnih vplivov na njihovo misel in za razumevanje njihovih obredov.

Vse bolj sem razumela, da je za razumevanje širšega konteksta koptskega puščavništva potrebno odkriti domovanja puščavnikov. Po prvem potovanju sem se pridružila sodelavcem projekta "Dediščina puščavskih očetov", saj sem bila prepričana, da je delo, ki ga bomo opravili, zelo pomembno za našo dediščino. Moja naloga je postala priprava dokumentacije za nominacijo puščavskih očetov na nedotakljivi seznam svetovne dediščine UNESCO in obujanje zavesti javnosti. Za moje egipčanske sodržavljane se to morda zdi pretirano. V teh časih je vprašanje zgodovine puščavništva v primerjavi z drugimi zadevami nepomembno. Toda resnica je, da bi bilo prav ponovno odkritje naše pozabljene tradicije in dediščine v teh časih preoblikovanja plodno in nam lahko nudi utrjeno pot za nadaljnji razvoj.

Tako smo se odločili, da oblikujemo ekipo.

Zadali smo si nalogo, da bomo raziskovali oddaljene kraje zgornjega Egipta, Vzhodne puščave, Zahodnih oaz in antičnega krščanskega kraljestva Nubija (današnji Sudan). Za pomoč pri historičnih in teoloških vprašanjih egiptovskega puščavništva, ki glede na tematiko zajemajo tudi poznavanje manj pravovernih oblik duhovnosti, smo k sodelovanju povabili Janovega kolega z Inštituta za krščansko tradicijo Sebastiana Vorosa. Takšne raziskave in delo na terenu bodo v veliko

pomoč pri rekonstrukciji mrež in vzorcev gibanja ter vpliva puščavnikov v Egiptu, Nubiji in v Etiopiji.

Da bi bila izdelava zemljevida kar se da natančna, smo k sodelovanju povabili Davida Lagarda, francoskega geografa, ki dela na francoskem Inštitutu za Bližnji vzhod (IFPO). Njegova naloga je določiti geografsko natančne koordinate jam, puščavniških domovanj, kot tudi samostanov in drugih krajev funkcionalne pomembnosti (npr. izvir vode). Ko nam bo uspelo določiti koordinate, bo mogoče ustvariti vrsto podatkov o plasteh, ki bodo vsebovale pomembne podatke o posameznih puščavnikih, kot tudi o splošnih vzorcih razporeditve njihovega bivanja.

Tako smo se odpravili v puščavo. Kljub navdušenju pa je bil pogled na domala rdeč zemljevid države, obkrožene z veleposlaništvii, tesnoben.

Predhodne raziskave, ki smo jih opravili, so potekale v gorovjih severno in južno od Vadija Arabi v Vzhodni puščavi, kjer se nahaja votlina sv. Antona – zibelka puščavništva; na območju oaze Al Fayoum, kjer smo si ogledali območje izkopanin poljskih arheologov Centra za mediteransko arheologijo (PCMA) na Poljskem, katerega vodja nam je namignil, da obstajajo slikovita bivališča puščavnikov v skalnatih gorovjih, ki obdajajo samostan nadangela Gabriela (deiralMalakGabrie), pa v številnih grobnicah faraonov v dolini Nila, ki so težko dostopne zaradi trenutne politične nestabilnosti. Tu so še ostanki krščanskih skupnosti v oazah Bahareya in Farfara v Libijski puščavi (Vzhodna puščava), na robovih delte v antični Keliji in v Vadi Natrunu, kjer se je samostansko življenje ohranilo vse do današnjih dni ter obdržalo svoj vpliv.

Misel na to, da bi lahko zemljevid izdelali na podlagi teh predhodnih odprav, je v znanstveni skupnosti vzbudilo veliko zanimanja. Kmalu za tem smo od več raziskovalcev in inštitutov dobili pozitivne povratne informacije. Gre za posameznike in inštitucije iz Avstralije, Kanade, ZDA, Francije, Italije in Egipta. Stephen Emmel, eden od

urednikov gnostičnega evangelija po Judu in trenutni tajnik Mednarodne zveze za koptske študije (IACS), nam je predlagal sodelovanje s Howardom Middletonom Jonesom, angleškim arheologom in koptologom (Univerza v Swanseaju), ki od leta 2007 sodeloval pri projektu Multibaza koptskega meništva (CopticMonasteryMulti-Base). Kmalu se nam je pridružil in naenkrat smo imeli 160 koordinat samostanov v Egiptu, ki so postale temelj za prihodnje delo raziskovanja in odkrivanja bivališča puščavnikov.

"Dediščina puščavskih očetov" želi ustvariti razumljiv zemljevid geografske razporeditve zgodnjih puščavnikov in nuditi temelj za nadaljnje podrobne arheološke raziskave. Podroben popis človeških posegov v jame in votline v okolici samostanov bo pomagal rekonstruirati arhitekturno raznolikost in postopno spreminjanje bivališč. Kot rečeno, ko nam bo uspelo določiti koordinate, bo mogoče ustvariti vrsto podatkov o plasteh, ki bodo vsebovale pomembne podatke o posameznih puščavnikih, kot tudi o splošnih vzorcih razporeditve njihovega bivanja. Zemljevidi bodo prosto dostopni vsakomur, ki ga bo tematika zanimala.

Glede na obseg dela in po zaslugi svoje zagnanosti smo pripravljeni preživeti mesce v puščavi, saj menimo, da bo cilj naših raziskav znanstveni skupnosti ponudil bogate podatke v obliki zemljevidov, znanstvenih poročil in študij ter morda pomagal ohraniti kulturno in duhovno dediščino zgodnje koptske askeze, ki je pustila velik pečat na zahodnem meništvu.

Trenutno je naša ekspedicija zaradi turbulentnih razmer v državi usmerjena na delo v Sudanu. Tam so na temeljih Meroitov zrasla tri nubijska kraljestva, ki so nam poznana na podlagi misijonarskega dela sirskega pisatelja Janeza Efeškega. Na severu, od prvega do tretjega katarakta, je bilo kraljestvo Nobatija s prestolnico v Farasu. Južneje je ležalo kraljestvo Makurija s prestolnico v stari Dongoli

in še južneje kraljestvo Alavah (ali Alodija) s prestolnico Soba v bližini današnjega Kartuma. Zaradi spreobrnitve kraljestva Nubija v krščanstvo v 6. stoletju je tam ostalo veliko samostanov, ki so nam znani, puščavniška bivališča s tega časa pa niso tako raziskana. Upamo, da bomo uspeli zagotoviti finančno in institucionalno podporo za raziskovanje krajev na obeh straneh doline Nil, in sicer od Kartuma do meje z Egiptom.

Sprejem projekta je bil neverjeten in zelo obetaven, a je jasno, da bo nadaljnje delo potrebovalo ustaljeno organizacijo in dober temelj za sistematično napredovanje.

V teh turbulentnih časih brez jasne usmeritve se ideje rojevajo in ugašajo, časi revolucije pa se zdijo tako oddaljeni, da nekoč jasne in žive slike samo usihajo. Ko se spominjam slik s trga Maspero, se zavedam, da gre za proces oblikovanja in da se naša prihodnost lahko oblikuje samo v teh kriznih časih. Navsezadnje niti ni tako pomembno, ali bomo svoje delo lahko končali, pomembno je samo, da globoko verjamemo, da je zdaj čas za ohranitev naše dediščine in da je ta ohranitev velik del naše zavesti. Egipčani smo se znašli sredi napada na svojo zgodovino, sočasno pa smo razočarani nad varljivimi starodavnimi temelji, ki nam ne kažejo poti v nov jutri. Dejstvo je, da imamo zelo malo znanja o svoji dediščini, kar nas je iz-korenilo in zaradi tega bomo oveneli. Če imam kakšno poslanstvo, potem je to doseči pravo vedenje o pomembnem delu naše dediščine. Takšno vedenje ni umetelno, niti ni prazen vir ponosa, ampak eden izmed trdnih temeljev, na podlagi katerih lahko postavimo svojo sedanjost in svojo prihodnost.

Prevedla: Jani Šumak in Aleš Maver

1. Amira Nagati (rojena 1990) je pridružena članica Inštituta za preučevanje krščanskega izročila (ISChT).